

„...és rajban megérkezni”

Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész,
író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából

Budapest, 2013, Kairosz Kiadó

Nemzedékem már hírből is alig ismerte Kiss Ferencet. Legfeljebb azok, akik a periférián és nagy mélységben kutakodtak, pillantásukat a horizont fölé emelték, s olyan alkotók, tudósok művei vagy személye közelébe sodródtak, mint amilyen például Görömbei András, Für Lajos, Czine Mihály vagy éppen Bakos István.

Kiss Ferenc rendszerváltás, még inkább halála utáni sorsában valami súlyos mulasztást, a közelmúlt történetének csorbítását, az események kisiklását érezzük. S most csak kérdéseinket soroljuk: Hogyan lehetséges, hogy Kiss Ferenc oly méltatlanul kevés szerepet kapott a rendszerváltáshoz vezető folyamatok és történések feldolgozásában és értékelésében; hogy személye, alakja így kikopott emlékeztünkéből? Persze sokukkal vagyunk így, de hát Kiss Ferenc mégsem csak egy volt a sokak közül! Hogyan lehetséges tehát, hogy esetében sem történt igazságtétel – példájának felmutatása –, ez a politikai és közéleti szükségszerűség, amellyel nemcsak magunknak tartozunk, de azoknak is, akik – mint Kiss Ferenc, és esetében ezt nyugodtan szó szerint is érthetjük – az életüket tették fel a baloldali diktatúra megváltoztatására. A 2012-ben az Eötvös Kollégiumban rendezett Emlékülésen Kiss Gy. Csaba ezt, nem szépítve önmaga mulasztását, így fogalmazta meg: „Temetésén járt eszemben, mennyi mulasztás terhel vele kapcsolatban. Beteg művoltában alig néhányszor látogattam csak meg. Emléke elhalványodott, a következő nemzedékek alig tudnak róla valamit. Nem írtunk róla, nem ápoltuk örökségét.”

A pártállam lebontásának és a pangás időszak kutatásának eddig legnyomasz-

több tévedése, mindannyiunké, hogy az új rendszer felállításakor az igazságnál előrébb valóvá vált egy valamiféle tévesen értelmezett technikai jogbiztonság és egy bűnbocsánat nélküli megbékélés. Ez nemcsak a józan ítélőképességnek és elvárható magatartásnak mondott ellent, de a diktatúrák alól szabaduló, átalakuló társadalmak által követett gyakorlatnak is, például Csehország, Németország vagy éppen Lettország által járt úttal. Az elmúlt két évtizedben alig kapott teret a pártállami rendszerrel szembeni történelmi igazságszolgáltatás, mely így nem hozhatta el a magyar társadalom számára az önvizsgálat esélyét, amely a megtisztulás, egy valódi rendszerváltás feltétele. Mintha a kommunista rendszer bűneit valamiféle felettünk álló hatalom követte volna el, mintha nélkülünk történt volna meg mindaz, amely az egész nemzet erkölcsi, szellemi, fizikai és anyagi megnyomorodásához vezetett. Mintha az életünkbe történő radikális beavatkozások, az emberi jogainkba, méltóságunkba, gondolkodásunkba, hitünkbe, történelmünkbe és hagyományainkba gázolás nem a belső rendszer és szervezet bűne lett volna. Mintha mindennek nem volnának néven nevezhető felelősei és ami ennél sokkal fontosabb, mintha nem éltek volna közöttünk olyan néven nevezhetők, akik ezzel az országrontással szemben kiálltak a maguk lehetőségei szerint.

Mindemellett nagyon hiányzik a népi-nemzeti mozgalom, radikális nemzeti ellenzék olyan történelmi-eszmei összefoglalása is, amely a hatvanas évek végétől a rendszerváltásig tartó időszakot részletesen és hitelesen bemutatná. Bár történ-

tek erre nagyon is pozitív kísérletek – gondoljunk elsősorban Görömbei András, Salamon Konrád, Monostori Imre vagy Pintér M. Lajos könyveire –, egy nem marxista és nem baloldali-liberális alapállású monografikus feldolgozás a mai napig várat magára. S miközben e hiányérzetünket fogalmazzuk, nem abban a formában és igénnyel, ahogyan arra számítanánk, de élénk kerül ez az Emlékkönyv szinte a semmiből, s a *Naplón*, Kiss Ferencnek Görömbei Andrásához írott levelein, a *Feliratban*, az ott vázolt eseménytörténeten és a visszaemlékezéseken, értékeléseken keresztül némiképpen töltődik ez az űr, legalábbis kézzelfoghatóbbá válnak rég elfeledett, ugyanakkor meghatározó események, felsejlenek a kor szellemi irányvonalai, felidéződnek a történelem egyes napjai. Kiss Ferenc *Naplója* és *Levelei* ugyanis éppen ezt az időszakot fogják át, az első levelek 1963-ban kelteződnek, a napló érdemi folyama 1968–69-től indul, s tart a kényszerű hallgatásig, 1985-ig, s a *Felirat* példázatai is 1967-ig, 1968-ig nyúlnak vissza. Hiszen a rendszerváltás előtörténete, a népi-nemzeti radikális ellenzék tevékenységének kibontakozása lényegében a kádári konszolidáció, a pártállami egyeduralom fénykoráról szól, az újracsémélés és a nemzeti elkötelezettségű eszmeiség építkezésének szűk két évtizedéről, a hatvanas évek második felétől a nyolcvanas évek közepéig tartó időszakról és folyamatról.

„Mi marad egy irodalomtörténész után?” – tette fel a kérdést Papp Endre szerkesztő, irodalomtörténész az Emlékkötet bemutatóján, azaz mívégre vagyunk itt, mindennapi munkánk és küzdelmeink mutatnak-e túl önmagukon. A kérdés nem tűnik indokolatlannak éppen Kiss Ferenc irodalomtörténész esetében – és éppen Papp Endre szájából, aki magát Kiss irodalomszemlélete örökösének tartja –, hiszen munkássága, de még inkább közéleti és irodalompolitikai szerepe, ahogy arra utaltunk, ma már csak kevesek által ismert és méltatott. Pedig esetében is feltétlenül igaznak érezzük azt a megál-

lapítását, amelyet ő maga Bibó kapcsán írt: „...ha egy gondolkodón a történelem átlép vagy áttapos, nem bizonyos, hogy gondolatait is hatálytalanítja.”¹ Mert Kiss Ferenc volt azok egyike, „akik sohasem fogadták el a Kádár-rendszer nemzetszakítót, a kisebbségi és a nyugati magyarságot a nemzetből kirekesztő politikáját”, aki ha csak tehetette „figyelmeztette a magyarországi politikát a kisebbségek iránti felelősségére. Írásaival pedig messzemenően hozzájárult a magyar kisebbségek helyzetének és irodalmának magyarországi megismertetéséhez.”² Mert bár az 1956-os forradalomban vállalt szerepe miatt amúgy is „gyanús elemként” hamar a párt- és belügyi szervek látóterébe került, azaz a történelem áttaposott rajta, a fennálló rendszert a népi mozgalomhoz kapcsolódó, nemzeti elkötelezettségű eszmerendszer alapján folyamatosan opponáló gondolatvilága a mai napig nem hatálytalanodott. Ahogyan egy ügynök akkoriban megfogalmazta: Kiss Ferenc az „50-es évektől kezdve mind a mai napig öntudatosan képviseli a párt 'hivatalos' irodalompolitikaival – vagy amint ő fogalmazza, a 'junta pártszolgálatosaival' – szemben a maga 'népies-nemzeti' ellenzékieskedő álláspontját”.³

Kosztolányi Dezső életművének feldolgozásában,⁴ Nagy László és Csoóri Sándor költészetének elemzésében – a híres Nagy László-írása, a „*Káromkodásból katedrális*” és a későbbi Nagy László-tanulmányosorozat darabjai vagy a Csoóri Sándor-írások egy-egy monográfia megszületését ígérték, s a csonka kötetek már csak betegsége

- 1 Kiss Ferenc: *Bibó gondolatai* – Bibó Emlékkönyv. Budapest, 1991, Századvég Kiadó, EPMSz, Bern, II. 57.
- 2 Görömbei András: Kiss Ferenc: *És Szabadka... Tiszatáj*, 1995. április, 93–96.
- 3 Sziklai Barna ügynöki jelentése, 1974. augusztus 17., – ÁBTL 3.1.2. M-41884/2.
- 4 *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, 1979-ben megjelent monográfiája.

után jelenhettek meg⁵ – Kiss Ferenc egy közösségi elvű és értékű irodalomtörténet-írást és szellemi képviseletet, a legjobb és legnemesebb magyar hagyományokat kívánta újrakonosítani a XX. század, háború utáni magyar irodalomtörténetében, gondolkodásában: Király Istvánnak írt 1963-as levelében így fogalmazott: „Én elevennek szeretném tudni a láncolatot József Attila – Illyéstől Nagy Lászlón, Simonon, Sántán, Vácin át a legifjabbakig. A kritikában Révai, Lukács, Bálint György öröksége mellett a Németh László műveit is asszimilálni szeretném.”⁶ Görömbei András fogalmazott így már idézett tanulmányában: „A betegség tehát nagy vállalkozások közepette sújtotta le őt. Irodalmunk súlyos vesztesége, hogy a teljes Nagy László- és Csoóri-monográfia már nem készülhet el Kiss Ferenc alkotóműhelyében.”

A félbeszakadt pályafutás azonban nem magyarázat a feledésre, hiszen ez az irodalomtörténeti munka még így csonkaságában is meghatározó a tudományosság és a közélet, kultúrpolitika alakítása szempontjából is, s Kiss Ferenc közéleti, irodalompolitikai harcai, az Aczél, Pándi, E. Fehér, Rényi, Faragó Vilmos, Nemes, Jovánovics, Szabolcsi fémjelezte pártelittel s egy kicsit másképpen Király Istvánnal vívott küzdelmei nélkül sem a rendszerváltás előkészülése, sem annak mikénti lefolyása s az azt követő évtizedek szellemi állapota nem érthető meg a maga teljességében. Lezsák Sándor is ezt erősíti: „Kiss Ferenc életművét az Idő nem kezdte ki. Elszánt közéleti küzdelme, szellemi ujjlenyomata ott van a Bethlen Gábor Alapítványon, a *Hitel* című folyóiraton. Irodalomtörténeti, történelmi elemzései pedig ma is iránytűt jelentenek.” A csend, a feledés tehát semmivel sem indokolható, az

életmű, a közéleti szerep teljesítményei alapján pedig különösen igazságtalan és méltánytalan. Ezt a feledést oldhatja valamennyire az *Emlékkötet*, amely talán kényszerűségből vált, ahogy Papp Endre fogalmazott, eklektikussá, fogadott magába oly sokrétű anyagot. Itt kapott ugyanis helyet az amúgy önálló kötetet érdemlő *Napló*, s az arra rímelő, egyik leghűsegebb tanítvány, későbbi barát és pályatárs Görömbei Andrásához írott levelei, Kiss Ferenc kiadatlan írásai és a kötet harmadik részében, a 2012-ben rendezett konferencia teljes anyaga, ahol a barátok, pályatársak s mai irodalomtörténészek emlékeztek rá, és értékelték pályafutását.

A *Napló* s a levelek pontos tükröi annak az irodalomtörténeti hozzáállásnak és közéleti szerepvállalásnak, amelynek lényegét Papp Endre úgy foglalta össze, hogy emberközeli tudományosságot akart művelni, vagy ahogy Kiss Ferenc körvonalazta ars poeticáját egy Görömbeihez írt levelében: „...én a jelennek is üzenő témák híve vagyok. A munka is jobban megy, ha érzis az ember, hogy eredményei a mai vitákban is latba eshetnek. Az én Kosztolányi-könyvem is akkor mozdult el a holtpontról, mikor ráéreztem, hogy róla szólva is azt mondhatom, ami manapság a vérrünkre megy” (1967. dec. 2.). Kiss Ferenc ezt a munkát a nemzet közösségének tagjaként, e közeg szerves alkotójaként kívánta végezni, megőrizve és továbbadva a magyar irodalom közösségi hagyományait. Egy kicsit több lenni önmagánál, azt az évszázados hagyományt folytatva, melyben az író mindig is a nemzet önállóságát és értékeit, a közösségi érdekeket képviselte. Kiss Ferenc e folytonosság megtörése ellen, a nemzeti elkötelezettségű írók háttérbe szorítása ellen emelt szót.

A *Napló* e törekvés pontos tükröi és lenyomata, évről évre, hónapról hónapra követve és dokumentálva az eseményeket. Ma már talán mosolyra késztetően gyűjtötte (a *Napló* bejegyzései mellett sokszor ott van a reakciót kiváltó írás, cikk vagy lapkivágás) a legfontosabb eseményeket.

5 Kiss Ferenc: *Írások Nagy Lászlóról*. 1993, Püski Kiadó; Kiss Ferenc: *Csoóri Sándor*. 1990, Magvető kiadó.

6 Kiss Ferenc kézzel írt levele Király Istvánnak, 1963. júl. 6. MTAK Kézirattár, Ms. 2205/158/I.

Ebből a *Naplóból* és a hozzá szervesen kapcsolódó, néhol láthatóan abból táplálkozó *Feliratból* körvonalazódik elénk, hogy a szuverenitását veszített kulturális és szellemi életünkben – ahogyan Vekerdi László fogalmazott a *Felirat*ot értékelő, *Az akadályok egységei* című feljegyzésében –, hogyan tehetett szert néhány kritikus-irodalompolitikus olyan tekintélyre, hogyan növekedhettek félelmetes „szellemi potentáttá”, akiknek néhány mondata könyvek, folyóiratok, írók sorsát dönthette el. Kiss Ferenc *Naplójában* és a *Feliratban* a „szépirodalom, az irodalomtörténetírás, a történettudomány, a film területéről válogatott példákkal igazolja, hogy miként teremt a sajtó vezető munkatársaiból összefonódott ellenirodalmi elit – a monopóliumhelyzetet kihasználva – kikezdhetetlen szellemi ítélőszéket” (Vekerdi László). A pártközpont kérésére írt *Feliratban* és mögötte a *Naplóban* – de tudjuk, hogy számtalan, nyilvánosság elé szánt, de közölhetetlen írásában – ezzel a „Komprádor értelmiséggel” nézett farkasszemmel Kiss Ferenc, ezekkel a „szellemi potentáttokkal” vezényelt orgánumokkal, elsősorban a *Népszabadsággal*, az *ÉS*-sel, a *Kritikával*, amelyek monopóliuma rányomta bélyegét a hetvenes és talán a nyolcvanas évek szellemi életére. „Még civakodni is csak köreiken belül lehet – írta *Naplójában*. Mint egy szuverén irodalom: megvannak az ágazatai, irányai, harcot ‘vívnak’, s bármelyik győz, ők nyernek (Dienes Valéria, Zekl stb.)” Kiss Ferenc azonban, bármennyire is szélmalomharcnak tűnhetett, rendületlenül kiállt nézetei mellett: „A mai *Népszabadságban* Hajdu Ráfis *Csatazaj vagy érvek* címmel a korrekt kritikát veszélyeztető tendenciát ostorozza. A példák közt az én Faragóról írott cikkem is szerepel. A ‘hangja’. – Aztán elmondja, hogy kell viselkedni a kritikusnak. – Meg kéne írni Gosztonyinak, hogy a Pándi káderei mennyit ártnak lapjának. Magamról pedig, hogy a Faragó-bírálatért már megrótt Koroknai az *ÉS*-ben, Almási az *Új Írásban*. Mindkettő arcátlanul rágál-

mazta a módszeremet. Egyikre se választottam. A Magvető a már kiadásra elfogadott tanulmánykötetemet – nyilván ezért – visszadobta. Egy Csaba nevű, közröhejt okozó költő véleménye alapján. Mít akarnak még? Tépjék ki a nyelvem. Úgyis kinő” (1970. augusztus 15.). Kiss ugyanakkor pontosan látta ennek a víz alá nyomott értelmiség, szellemi elit, azaz önmaguk deformálódásának veszélyét: „...a kisebbségi helyzet mindenkit kikezsd. Kit a jellemében, kit az idegeiben, kit az egészségében. Batából a jovialis szellemi léhaságot hívta elő, Czinéből a fennkölt s időnként vakmerő néptanítót, belőlem a harapós éberséget. Jobb helyzet mindönből mást mobilizálna, s akkor civódás nélkül lehetnénk egymás közelében.”

A Görömbei-levelezés első darabja 1963-ból származik, amikor Görömbei András érettségijét követően sikeres felvételi vizsgát tett a debreceni Bölcsészkaron. A kapcsolat a tiszapéterfalvai irodalomtörténész és a győri bencéseknél érettségizett polgári fiú között furcsának tűnhet, de csak addig, amíg nem tudjuk, hogy Kiss Ferencet és Görömbei András édesapját életre szólóan egymáshoz fűzte 1956 forradalma – Kiss a debreceni forradalmi bizottmány Csokonai Rádióját vezette, s tevékenységéért egyéves szabadságvesztésre ítélték –, amelynek bukása után börtönbüntetésüket egy cellában töltötték. Ebben a három évtizeden át tartó levélfolyamban nyomon követhetjük, hogyan fejlődött, alakult a kezdeti apa-fiúi viszony, mester-tanítványi, majd később a feltétlen testvéri – a hetvenes évek közepén már bátyjaként írta alá leveleit Kiss Ferenc – kapcsolattá. Hogyan egyengette a fiatal pályatárs útját a fővárosból, s hogyan emelte maga mellé, nevezte ki szinte utódjává: példaértékű nagyelkűséggel és előrelátással kínálva fel Görömbeinek a Nagy László hagyaték feldolgozásának és így egy monográfia megírásának lehetőségét, dacára annak, hogy Nagy Lászlóval ő maga is irodalomtörténeti elhivatottsággal foglalkozott. „...Szécsi Margittal,

Csoórral megbeszéltük, a fiatalok közül ki volna alkalmas arra, hogy Nagy László-hagyatékot elrendezze, s írjon is belőle valamit. Igaz, 'csak' ötvenéves vagyok, de az utódlást nem úgy képezem, mint Titó. Vagyis: én is örülnék, ha nem kerülne avatlatlanok kezére, ami van. Terád gondoltam, s Margit és Sanyi is ezt szeretné" (1978. nov. 14.). Görömbei András pedig élt a lehetőséggel, teljesítette vállalt fogadalmát, s másfél évtized múltán, közel hétszáz oldalas monográfiában dolgozta fel Nagy László költői életművét. Az pedig már szinte sorszerű, hogy Kiss Ferenc csonkán maradt Csoóri-monográfiáját is Görömbei András írta meg a maga teljességében.

A szintén önálló kiadást is megérdemlő *Felirat – Az egység akadályai* és az annak elemzését tartalmazó Vekardi László írás is (*Az akadályok egysége*) szintén az *Emlékkötetben* kaptak helyet. Pontosabban a *Feliratból* csak annyi, amennyi még a kilencvenes évek elején a *Kortárs* folyóiratban napvilágot látott, hiszen a Pártközpont, feltehetően Aczél kérésére írt 140 oldalas tanulmány és annak forrásértékű gyűjteményi melléklete nyom nélkül eltűnt. Azaz a nyom megtalálható, az irat helye a Levéltárban azonosítható, de maga a tanulmány és annak szöveggyűjteménye még ma sem hozzáférhető, s a kutató reménye szerint az még valahol lappang. A töredék olvastán és ismeretében ezen cseppet sem csodálkozhatunk, hiszen még így csonkaságában is olyan kíméletlen következetességgel és belső tartással sorolja és veszi számba az irodalmi élet, a kultúrpolitika, a közélet viasz eseményeit, amellyel vitázni nem, csak mélyen (el)hallgatni lehetett. A *Feliratból* – amelyben a *Napló* bejegyzések sorára ismerhetünk – ugyanis napról napra, eseményről eseményre nyomon követhetjük, hogy a pártállami hatalom „kultúrpolitikusaí”, közéleti szereplői hogyan szorították ki a nekik nem tetsző személyeket, eszméket, hogyan biztosították a hegemon baloldali, szocialista ideológiai terepet, hogyan vitáztak, aláztak meg némaságra kárhozottat „ellenfeleket”, de az állambiztonsá-

gi iratok ismeretében inkább hívhatjuk őket ellenségeknek. A hetvenes évek eleji *Felirat* így vált a népi-nemzeti radikális ellenzék alapdokumentumává – amelyről Illyés is így summázza véleményét: „...sokat tudtam ezekről a dolgokról, de így együtt mégis meglepett. Jó, hogy így együtt van” (*Napló*, 1973. február 17.). Összefoglalásává vált tehát mindazon eszméknek és folyamatoknak, amellyel szemben fel kívánt lépni, melyek képviselőjét vállalni kívánta: a gondolkodás, az irodalom és a közélet pluralitása, a nemzeti érdekek, a határon túli magyarság gondjainak képviselője és a magyarság hagyományainak ápolása. Az értő olvasó azonnal tudhatja, miért is kellett Kiss Ferencet belső emigrációba szorítani, amely felettébb egyoldalú harc aztán esetében a tényleges és teljes, kényszerű kapitulációhoz vezetett.

Az *Emlékkötet* felhívja figyelmünket arra, hogy vallatnunk kell a közelmúlt történelmét. Mert a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a népi-nemzeti ellenzék-ből felállt valaki, aki az összetört mindennapokat elkezdte összerendezni, egy magasabb szintről rátekinteni a folyamatokra, aki az egyes eseményeket folyammá szervezte és akként értelmezte, szintetizálta az egyirányú törekvéseket, s egy közösség nevében kezdett el másokkal együtt felelősen gondolkodni magyarságról, nemzetről és összetartozásról, mégha egyre jobban lehetetlenülő körülmények között is kellett ezt tennie. „A gondolatok érvénye különben nem is jogi kérdés. A valóság nyúl értük, ha a szükség úgy kívánja” (*Bibó gondolatai*). S bár jogilag valóban tiltották gondolatait, a valóság azonban szükségszerűen értük nyúlt, program szintjére emelve a határon túli magyarok ügyét, a nemzettudat legfontosabb, égetően megválaszolatlan kérdéseit. Kiss Ferenc kiemelt szerepét talán az biztosította, hogy egyfelől tudósként képes volt összehangot teremteni, kapcsolatot, barátságot tartani a magas irodalmi élet alkotóival, Illyés Gyulával, Nagy Lászlóval, másfelől bele tudott állni a mindennapok politikai harcaiba, képes volt politikai akciókat ve-

zetni – gondoljunk csak a *Hitel* folyóirat vagy a civil kezdeményezésű autonóm Bethlen Gábor Alapítvány létrehozásáért folytatott több éves küzdelemre –, csatákat vívni a kádári rendszer „keretlegényeivel”. Nem véletlen tehát, hogy a népi-nemzeti mozgalom a hatvanas évek végén körülötte kezdett kristályosodni, Für Lajos, Száraz György, Bakos István, Bíró Zoltán, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Kovács István, Szakolczay Lajos, esetenként Czine Mihály, Csoóri Sándor, Nagy László, Kormos István és mások, így a „Hetek” és a „Kilencek” költői csoport tagjainak részvételével.⁷ Az ügynöki jelentésekből pedig pontosan ismerjük e csoport gondolkodását, elképzeléseiket, elkötelezettségüket, s rögzíthetjük, hogy céljuk „a népi írók mozgalmának modern továbbfejlesztése” volt, akik ugyanakkor „ki vannak zárva a különböző irodalmi csoportosulásokból, s csak partizánakciókat kezdeményezhetnek”.⁸

Kiss Ferenc ezzel az irodalomtudósi-közéleti szerepvállaló tevékenységével vált korai példaképévé a rendszerváltást megelőző időszakban fellépő nemzeti ellenzékieknek, Für Lajosnak, Bíró Zoltánnak, Kiss Gy. Csabának és másoknak. S ehhez a munkájához épített csapatot, toborzott barátokat és utódokat, ifjú és öreg hajdúkat, szervezte ezt a közösségelvű gondolkodást, fórumokat, hídfőállásokat létesített a nyilvánosságuk folyóiratok hasábjain, író-olvasó találkozókra, s amíg engedték, az egyetemi katedráról. Nem félt és nem átalált kiállni a politikai uralkodó osztály legfőbb képviselői elé sem, ha kellett, s szinte folyamatosan kellett, nyíltan ütközött velük, vállalva és elszenvedve ennek minden következményét, a be- és letiltásokat, írásainak, könyveinek visszautasítását, élő cáfolataként a sokat hangoztatott népi társutaságnak.

Ezt a küzdelmet kell jól ismernünk.

Petrik Béla

7 Lásd erről például Für Lajos: „*Fölrepülni rajban.*” *Utak a Főrumba.* Budapest, 2007, Püski, 124.

8 Lásd erről részletesen Szőnyi Tamás: *Titkos írás* című munkáját. 2012, Noran Könyvesház, 2. kötet, 565–601; A jelentést „Sziklai Barna” adta 1972 márciusában – ÁBTL M-41884/2.

PETRIK BÉLA (1965) irodalomtörténész. Ügyvédként dolgozik.